

УДК 339.9

Лебедь І.Г.*

ФОРМУВАННЯ ЗОНИ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ У РАМКАХ СПІВДРУЖНОСТІ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена розгляду проблемних питань у створенні зони вільної торгівлі в межах Співдружності Незалежних Держав та перспектив її формування.

Ключові слова: інтеграція, форми інтеграції, інтеграційні об'єднання, Співдружність Незалежних Держав, зона вільної торгівлі.

В статье рассматриваются проблемы создания зоны свободной торговли в рамках Содружества Независимых Государств и перспективы ее формирования.

Постановка проблеми. Розвиток сучасного світового господарства характеризується прискоренням глобалізаційних тенденцій, посиленням міжнародної конкуренції, удосконаленням продуктивних сил на основі науково-технічного прогресу, що зумовлює поглиблення процесів інтернаціоналізації, активізацію інтеграції національних економік у систему міжнародного поділу праці і формування регіональних інтеграційних об'єднань, націлених на створення локальних середовищ, які сприяють підвищенню національної конкурентоспроможності й поліпшенню економічних і політичних позицій окремих держав на світовій арені. Досвід функціонування інтеграційних об'єднань, зокрема, таких угруповань, як ЄС, НАФТА, МЕРКОСУР, АСЕАН, свідчить, що в їх межах спостерігається позитивна динаміка зростання показників експорту та імпорту, ВВП та обсягів інвестицій, поглиблюється міжнародна спеціалізація економіки, яка спричиняє позитивну реструктуризацію економічних систем країн - членів та оптимізацію структури національних економік, що, в свою чергу, сприяє подальшому створенню сприятливих умов соціально-економічного розвитку. В той же час відзначимо, що інтеграційні процеси на пострадянському просторі перебувають лише на початкових стадіях інтеграційної еволюції, а деякі напрямки і сфери інтеграції є більше проектами, аніж реальними економічними процесами. Саме тому розгляд проблем та перспектив створення зони вільної торгівлі в межах СНД бачиться актуальним дослідницьким завданням.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сутність, еволюцію та проблематику інтеграційних процесів досліджували зарубіжні вчені: Б. Балашша, П. Зільтнер, У. Корден, Дж. Мід, О. Булатов, Ю. Шишков та ін. Серед вітчизняних вчених процеси інтеграції досліджені в працях В. Будкіна, І. Бураковського, В. Мунтіяна, В. Новицького, Ю. Пахомова, С. Пирожкова, О. І. Рогача, А. С. Філіпенка, О. І. Шниркова та ін.

Виявлення невирішених проблем. Віддаючи належне науковому доробку названих авторів, слід відзначити, що дослідження інтеграційних процесів на пострадянському про-

* економіст II категорії НДЧ Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

сторі є порівняно новою науковою проблемою, внаслідок чого потребує постійного моніторингу конкретної політико-економічної ситуації, що перманентно змінюється. Вказані обставини визначили вибір теми і головну мету даної статті, зумовили її актуальність та практичне значення.

Формування цілей статті. Головною метою дослідження є аналіз та інтерпретація специфіки формування зони вільної торгівлі в межах Співдружності Незалежних Держав.

Основний зміст статті. Ідея формування багатобічної зони вільної торгівлі (ЗВТ)¹ у межах СНД була закладена в підписаному 24 вересня 1993 року Договорі про створення Економічного союзу. Створення ЗВТ розглядалося як перший етап створення єдиного економічного простору, при цьому малося на увазі, що ЗВТ дозволить зняти численні торговельні бар'єри, буде стимулювати збільшення товарообігу й створить передумови для стійкого економічного зростання країн СНД. Угода про зону вільної торгівлі країн СНД була підписана 15 квітня 1994 році всіма країнами СНД, крім Туркменістану. Угода про ЗВТ являє собою багатобічну договірно-правову базу регіональної торгівлі на преференційних умовах, у рамках ЗВТ державами повинна здійснюватися безмитна торгівля, відмінюються тарифні й нетарифні обмеження у взаємній торгівлі з метою забезпечення своїх інтересів у розширенні економічних зв'язків, безкризисного розвитку економіки [1, с.8].

Однак багатобічний режим вільної торгівлі введений не був. Учасники Угоди так і не приступили до узгодження загального переліку вилучень із режиму вільної торгівлі, що відповідно до умов цього міжнародного договору повинен був стати його складовою частиною. Головною причиною недієвості даної Угоди більшість експертів називає той факт, що вона не була ратифікована російським парламентом [11, с.122].

Формально країни - члени СНД ще кілька разів доходили згоди щодо утворення зони вільної торгівлі. Основні ідеї Угоди про створення зони вільної торгівлі, як, до речі, й ряду попередніх та подальших двосторонніх домовленостей в рамках СНД щодо вільної торгівлі, є типовими для інститутів подібного типу. Ними є:

- вільне переміщення товарів територією країн зони;
- незастосування ввізного мита стосовно товарів національного виробництва країни-експортера;
- застосування таких ставок ПДВ і акцизного збору при імпорті товарів, які не перевищують установлених для аналогічних товарів національного виробництва країни ввозу;
- кількісні обмеження щодо імпорту окремих товарів у разі необхідності застосовуються тільки протягом обмеженого терміну і за умови надання обґрунтованої мотивації при проведенні двосторонніх консультацій [3].

Однак ці ідеї залишались та залишаються, фактично, замороженими, оскільки ряд держав, і передусім Росія, вважають для себе не вигідною пов'язану з ними модель від-

¹ У традиційному розумінні, зона вільної торгівлі – це група країн, які відмінили між собою тарифи на всі чи більшість товарів та нетарифні заходи, які впливають на торгівлю між ними. Зони вільної торгівлі не мають єдиного спільного зовнішнього тарифу, країни, що беруть участь у них, можуть застосовувати свої власні тарифи до третіх країн. Згідно із Статтею XXIV ГАТТ, зони вільної торгівлі повинні відмінити мита та інші обмежувальні заходи торгівлі «суттєво на всю торгівлю» між сторонами, щоб відповідати критерію вільної торгівлі. Традиційно в угодах про вільну торгівлю встановлюється режим вільної торгівлі не менш, ніж для 90% торгівлі з країнами-преференційними партнерами. Відповідно до Статті XXIV ГАТТ, допускається можливість існування у членів СОТ преференційного режиму у торгівлі, зокрема, для учасників угод про створення зони вільної торгівлі у розумінні Статті XXIV ГАТТ і Домовленості про тлумачення Статті XXIV ГАТТ 1994 року. У період з 1947 року до даного часу до ГАТТ/СОТ було заявлено про близько 100 регіональних торгових домовленостей згідно із Статтею XXIV, яка надає законодавче право на звільнення від потреби поширювати режим найбільшого сприяння (РНС).

носин, надаючи перевагу концепції Митного союзу і створенню наднаціональних органів управління (як правило, не враховуючи, чи ефективними та реалістичними є ті або інші структури і проекти). Що стосується позиції України, то вона такий підхід розглядає як економічно невиправдану спробу прискорити інтеграційні процеси, що мають переважно політичне забарвлення [3].

Внаслідок того, що ця угода так і не запрацювала, в останнє десятиліття виникла певна «клаптева ковдра» двосторонніх угод про вільну торгівлю (УВТ), що зв'язують більшість країн СНД. Двосторонні УВТ передбачають вільну торгівлю всіма товарами між країнами-учасниками угод, але в кожній угоді передбачені різні продукції й різні виключення, а також правила реалізації, такі як застосування мер захисту й кількісних обмежень. Як слідство, у цей час існує дуже складна мережа УВТ між різними країнами, охоплення й правила в яких часто змінюються, деякі види продукції (наприклад, алкоголь і тютюн) виключені зі всіх угод. Однак зусилля по створенню стандартизованого переліку виключень поки ні до чого не привели. Виключення можуть вводитися в односторонньому порядку й повинні супроводжуватися графіком припинення їх дії, однак ці графіки найчастіше не дотримуються, а штрафи за порушення практично відсутні. Хоча виключення поширюються лише на деякі види продукції, їх стримуючий вплив на торгівлю представляється досить значним. Зараз діє більше 100 УВТ між різними країнами СНД, що створює незручності й приводить у результаті до різних дискримінаційних наслідків у торгівлі [6, с.154]. Саме тому сьогодні дуже актуальним завданням є заміна УВТ одним багатобічним договором – Угодою про ЗВТ.

Але ухвалення договору про створення ЗВТ в межах СНД, яке планувалося зробити на засіданні глав урядів країн-членів цієї організації 19 травня 2011 року у Мінську, було відкладено внаслідок того, що країни і досі не можуть погодити низку спірних питань. Відтак, документ відправили на доопрацювання до Економічної ради СНД. Створити ЗВТ в межах Співдружності керівники урядів країн СНД сподіваються на наступній зустрічі у Санкт-Петербурзі, яка запланована на жовтень 2011 року [10].

Відзначимо, що на сьогодні Україна добилася для себе максимально вигідних умов у договорі про ЗВТ в рамках СНД і була готова підписати цей документ. Відносно України діє вилучення щодо цукру і горілки, але навіть такий варіант дуже вигідний для нашої країни. Узгоджені умови торгівлі надають Україні можливість збільшити товарообіг із країнами СНД на 30-40%, а з урахуванням скасування спецрозслідування за домовленістю з Росією - ще додатково один мільярд доларів. Такий варіант договору відстоює національні інтереси. Наприклад, із Казахстаном на початку переговорів було 286 вилучень, а зараз 4 - лише щодо горілки. Було знайдено компроміс із Вірменією - ця країна буде щорічно скорочувати, а з 2014 року взагалі скасує мита на вітчизняні сигарети з фільтром. Щодо цукру Україна добилася скорочення мита на 50%. Таким чином, товарообіг може зрости за рахунок скасування існуючих вилучень із зони вільної торгівлі, різкого зниження кількості антидемпінгових та спеціальних захисних заходів, скорочення та скасування технічних бар'єрів. А головне - за рахунок анулювання експортних мит, у тому числі в перспективі - на енергоресурси [3].

Підписання Угоди не відбулося через позицію Узбекистану. Зона вільної торгівлі повинна бути без вилучень і обмежень, але Узбекистан заявив, що не буде скасовувати експортних та імпорتنих мит. Крім того, проти договору виступив Туркменістан без пояснення причин. Експерти впевнені, що відмова від підписання була пролобійована Росією, яка, таким чином відреагувала на рішення України про вибір європейського вектора економічної інтеграції. Раніше Росія обіцяла, що ЗВТ буде створена тими учасниками

СНД, які готові до такого кроку, але потім раптом зажадала консенсусу всіх 11 країн СНД по всіх нормах договору, що й призвело до провалу переговорів. Таким чином, вважають фахівці, зрив переговорів про ЗВТ у рамках СНД, напряму пов'язаний із провалом консультацій між РФ та Україною з питання участі останньої в Митному союзі (МС) Росії, Білорусі й Казахстану - українська влада заявила, що країна не має намірів вступати в МС і планує максимально задіяти механізми майбутньої ЗВТ СНД для розвитку співробітництва із країнами МС [3].

Митний союз - це угода двох або кількох країн про скасування митних кордонів між ними. Територія держав, тих, що входять до митного союзу, є єдиною митною зоною із загальним митним тарифом. Учасники такого союзу скасовують митні збори у взаємній торгівлі і встановлюють спільний митний тариф у торгівлі з третіми країнами. Зона вільної торгівлі також передбачає скасування митного кордону між державами, що уклали угоду про її створення, але на відміну від митного союзу країни - учасниці зони не встановлюють єдиного загального митного тарифу з країнами, що не є її учасницями. Таким чином, митний союз є, безумовно, більш вираженим інтеграційним об'єднанням, чим зона вільної торгівлі. Проте, на наш погляд, «більша інтегрованість» не є замінником слова «краща». Адже, з одного боку, переходу до будь-якого інтеграційного об'єднання має передувати складний та багатоаспектний процес узгодження інтересів і вироблення механізмів їх урахування. З іншого боку, інтеграційні завдання можуть бути не тільки конструктивними. Вони, наприклад, можуть мати декларативно-популістську природу, бути пов'язаними з національно-егоїстичною політикою, вписуватись у контекст великодержавної стратегії. У таких випадках повноцінної інтеграції може і не відбуватися або вона може розвиватися в обмежених і навіть спотворених формах. Тому позиція України з цих питань базується на еволюційній моделі побудови торговельних відносин, яка передбачає поступальний перехід від менш до більш виражених інтеграційних форм відповідно до передумов, що реально постають. Такий підхід відображає як позитивний досвід провідних інтеграційних угруповань світу, так і негативні прояви інтеграції на пострадянському просторі.

На сучасному етапі Україна застосовує, з нашої точки зору цілком слушно, вибірко-вий підхід до процесу утворення інститутів та підписання й ратифікації міжнародних домовленостей у рамках СНД. Критерій участі або неучасті в певних структурах, приєднання чи не приєднання до тих або інших домовленостей один - відповідність таких заходів національним інтересам. В цілому Україна зацікавлена у корекції договірної процесу в рамках СНД у напрямку зниження та скасування тарифних і нетарифних бар'єрів у взаємній торгівлі, у розв'язанні технічних проблем забезпечення торгівлі, в узгодженні правових підходів до регулювання експортно-імпоротної діяльності окремих учасників СНД, а саме:

- у гармонізації митних режимів та проведення відповідних переговорів і консультацій з метою вироблення уніфікованого підходу до організації митного контролю;
- у розробленні та підписанні міжурядових угод щодо забезпечення конкурентного середовища та захисту ринків;
- в узгодженні та балансуванні податкового навантаження на експортно-імпортні операції, маючи на меті створення рівних умов для суб'єктів господарювання, зокрема при обкладанні непрямими податками під час здійснення експортно-імпортних операцій;
- у зближенні національних тарифів на перевезення вантажів і проведення консультацій та переговорів з цього питання;
- у гармонізації законодавств держав щодо захисту прав споживачів;

- у подальшому розробленні законодавчої бази держав у галузі створення міждержавних фінансово-промислових груп та інших спільних структур, які є суб'єктами спеціалізації виробництва й міжнародної торгівлі;
- у спрощенні митних процедур у взаємній торгівлі та вдосконалення методів роботи контрольних і регулюючих торговлю органів;
- в уніфікації технічної експортно-імпоротної документації в рамках СНД, зокрема відповідно до європейських стандартів;
- у здійсненні спільного митного контролю в пунктах пропуску;
- у створенні системи пільг та преференцій з метою пріоритетного розвитку прикордонної торгівлі країн СНД.

Отже, основним змістом позиції України щодо формування торговельних режимів на пострадянському просторі зі своєю участю є встановлення режиму зони вільної торгівлі у відносинах як із окремими країнами, так і з економічними угрупованнями світу, блоками держав. Це ж саме завдання можна розглядати і стосовно групи країн СНД.

Розглядаючи загальні особливості економічної інтеграції в рамках СНД, необхідно відзначити, що економіка Співдружності за час свого існування пройшла шлях від єдиного народногосподарського комплексу у 1991 році до групи взаємозалежних (у різному ступені) економік незалежних держав у 2011 р. Але на пошук оптимальної моделі інтеграції в рамках СНД, що відповідає вимогам сучасної економічної модернізації, істотно впливають об'єктивні особливості співробітництва. Вони багато в чому визначають необхідність різнорівневої і різношвидкісної інтеграції.

По-перше, країни СНД, як неодноразово відзначалося як зарубіжними, так і вітчизняними експертами, відрізняє істотна диференціація рівнів соціально-економічного розвитку, що підсилюється [1; 5; 8]. Світовий досвід показує, що такі країни не можуть відразу створити об'єднання на зразок Європейського Союзу й звичайно обмежуються лише організацією зони вільної торгівлі. Так, наприклад, зробили високорозвинені країни США та Канада й Мексика (країна, що розвивається), уклавши Північноамериканську угоду про вільну торгівлю (НАФТА). Одинадцять держав СНД підписали подібну ж угоду. Зона вільної торгівлі поширюється лише на товари, вироблені країнами Співдружності. Але на практиці, в умовах відсутності діючої сертифікації товарів за країною походження, під видом євразійських на ринок Співдружності попадають китайські, турецькі, польські й інші товари. Тому і важливим є підписання Договору про зону вільної торгівлі, що повинен замінити застарілу Угоду 1994 року й відбити нові реалії СНД: участь у СОТ чотирьох країн і створення Митного союзу Білорусі, Казахстану й Росії.

По-друге, у СНД об'єднані країни, основний обсяг торгівлі яких сьогодні доводиться на держави іншого світу. Так, в 2010 році частка Співдружності в загальному обсязі експорту й імпорту країн СНД склала відповідно: у Росії - 16 і 14%, Азербайджані - 9 і 28 %, Вірменії - 19 і 31 %, Білорусі - 42 і 61 %, Казахстані - 14 і 43 %, Киргизстані - 32 і 58 %, Молдові - 32 і 37 %, Таджикистані - 20 і 58 %, Україні - 31 і 42 % [1, с.18-19].

По-третє, у рамках СНД поєднуються як країни, що не володіють паливними й енергетичними запасами (Білорусь, Молдова, Україна), так і країни з потужним сировинним потенціалом (Азербайджан, Казахстан, Росія). На відміну від Співдружності Європейський Союз - це об'єднання розвинених, але бідних природними ресурсами країн. У той час як багаті сировиною держави уникають входження в Європейський Союз, Росія й Казахстан навпаки виступають ініціаторами євразійської інтеграції, хоча й у цих країнах існує конфлікт інтересів. Наприклад, у Російській Федерації інтереси паливно-енергетичного комплексу й обробної промисловості не збігаються. Обробна промисловість роз-

вивається в рамках міжнародної виробничої кооперації, тому для підвищення конкурентоспроможності авіабудування, суднобудування, автомобілебудування життєво важливе зняття будь-яких бар'єрів у рамках СНД. В той же час, на наш погляд, паливно-енергетичний і сировинний комплекс Росії більше зацікавлені у створенні картельних угод про ціни й обсяги ресурсів, що поставляються на світовий ринок.

По-четверте, у рамках СНД поєднуються як країни-члени СОР (Киргизстан, Вірменія, Молдова й Україна), так і країни, що проводять переговори про вступ до цієї організації.

По-п'яте, загальний ринок товарів і послуг повинен органічно доповнюватися розвитком ринків праці й капіталу, при цьому інтереси країн СНД у різних сегментах ринку не завжди збігаються. Більшість країн СНД зацікавлена в експорті трудових ресурсів у Російську Федерацію й Республіку Казахстан. Останні, у свою чергу, зацікавлені в експорті капіталів. Саме тому критерієм багаторівневої й по-різному швидкісної інтеграції не може бути тільки ринок товарів.

4-5 серпня 2011 року в Москві відбулося чергове, тринадцяте засідання робочої групи щодо узгодження остаточного проекту договору про зону вільної торгівлі СНД на підпис главам урядів, які зберуться в жовтні поточного року. На жаль, домовленості вкотре не було досягнуто. На сьогодні перепонами для остаточного погодження тексту проекту Договору є позиції декількох держав СНД: Таджикистан, який експортує кольорові метали, бавовну й трохи фруктів, а решту - імпортує, наполягає на впровадженні імпортних мит у взаємній торгівлі в СНД, Узбекистан, зі свого боку, бажає відмовитись від застосування положень угод СОР з деяких питань. Не до кінця зрозумілою (а мабуть навпаки – повністю зрозумілою) залишається позиція найбільшої й найголовнішої держави СНД, яка є перепорою на шляху остаточного погодження, – Російської Федерації.

Висновки. Отже, проведене дослідження дозволяє підвести певні підсумки. Найпоширенішою формою розвитку співробітництва в економічній сфері стало створення зони вільної торгівлі, що проголошено в усіх проектах регіональної інтеграції. Зона вільної торгівлі є початковим етапом інтеграції, проте на відміну від наступних стадій, не передбачає створення наднаціональних регулюючих органів. Це приваблює усі пострадянські держави, що усвідомлюють переваги від розвитку економічного співробітництва. На практиці виявилось, що країни не здатні реалізувати всі ці домовленості у повному обсязі через позицію окремих сторін та прагнення захистити власні економічні інтереси. Поступово набула поширення ідея створення спільних економічних просторів (ОЦАС, ЄврАзЕС, ЄП, МС тощо). Таким чином, можна стверджувати, що нині в рамках СНД тривають процеси створення, співіснування та переформатування кількох інтеграційних об'єднань. Країни пострадянського простору задіяні в інтеграції, яка має різношвидкісний, багатовекторний та фрагментований характер, проте жодне з інтеграційних утворень ще не досягло поставленої мети.

У випадку СНД створення ЗВТ зштовхується із об'єктивними проблемами і труднощами. Це - системна соціально-економічна криза, що переживають країни Співдружності, процес реформування економічних і суспільних відносин, становлення демократичних основ управління. Значні розходження у рівні соціально-економічного розвитку, спрямованості і темпах економічних і політичних реформ, що проводяться, у зовнішньоекономічних і зовнішньополітичних орієнтаціях, неурегульовані міждержавні і міжнаціональні конфлікти, позиції окремих держав, не сприяють остаточному оформленню ЗВТ у рамках СНД.

Що стосується України, то вона дотримується позиції, обґрунтованої з економічного погляду і адекватної підходам переважної більшості угруповань світу до питань стратегії

розвитку інтеграційних процесів. Вона полягає в тому, що реалізація на території Співдружності будь-яких проектів створення Митного союзу, спільного ринку або економічного та валютного союзу можлива лише після завершення процесу формування в межах СНД ефективно діючої ЗВТ. Участь України у ЗВТ в межах СНД істотно розширить ринки збуту виробленої продукції й дозволить більш повно реалізувати свій транзитно-транспортний потенціал. Створення режиму вільного переміщення товарів і послуг за умов узгодження правової бази, розвитку коопераційних механізмів є об'єктивним фактором подальшого поглиблення економічної інтеграції. На наш погляд, перспективи майбутньої геоекономічної стратегії України можуть пов'язуватися не тільки з формуванням ЗВТ країн СНД, а й з усебічним розвитком двосторонніх торговельних контактів з країнами СНД згідно з загально визнаними у світовій практиці механізмами податкового, митного, правового регулювання міжнародного співробітництва на основі принципів національної економічної безпеки, розвитком багатостороннього торговельного співробітництва в рамках субрегіональних угруповань (ГУУАМ, ЧЕС). Такий підхід надасть можливість проводити більш виважену політику внутрішнього регулювання із запровадженням гнучкого вибіркового підходу до встановлення розмірів ввізного мита з урахуванням наявності власного виробництва імпортоконкурентних товарів, рівня насиченості внутрішнього ринку відповідними товарами, їх технологічної значущості для вітчизняної економіки.

Джерела

1. Галумов Э. А. Анализ формирования механизмов экономической интеграции в СНГ // Проблемы системной организации территориальных и хозяйственных отношений. — М., 2009. — С. 4–26.
2. Грушинська Н.М. Україно-російське співробітництво в контексті регіональних інтеграційних об'єднань//Н.Грушинська. // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vdnuet/econ/2010_4/Grushin.pdf
3. Домовленості про вільну торгівлю в СНД гальмує Росія ? // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/05/23/6227935/>
4. Карнаков І.А. Проблеми багатовекторної інтеграції України в систему міжнародних економічних зв'язків у сучасних умовах// І.А.Карнаков. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10kiazsu.pdf>
5. Патратій Н. Розвиток процесів регіоналізації та специфіка інтеграційних процесів на просторі СНД // Актуальні проблеми міжнародної безпеки: український вимір. — К., 2010. — С. 174–184.
6. Пекна Г.Б. Регіональна інтеграція України з країнами СНД в системі національної економічної безпеки// Безпека у ХХІ столітті. Вчені записки., 2011. – С. 153-159.
7. Портников В. Непотрібна зона: чому Україна так і не вступила до зони вільної торгівлі із країнами СНД /Віталій Портников. // Контракти. - 2011. - 30 трав. (№ 22). - С. 6.
8. Розпутенко І. В. Геоекономічний зріз багатовекторності державної політики України / І. В. Розпутенко // Наук.-інформ. вісн. з держ. упр. – 2010. – № 1. – С. 6–11.
9. Соколов В. Г. Об условиях экономической интеграции стран СНГ // Ученые записки кафедр общественных наук вузов Санкт-Петербурга. Политическая экономия. — Спб., 2010. — Вып.32: Интеграционные процессы в странах СНГ. — С. 99–106.
10. У Азарова зібралися в зону вільної торгівлі СНД// [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/08/20/6514676/>
11. Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва. Збірник наукових праць. — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. — 208 с.